

تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

فاطمه جان احمدی

جان احمدی، فاطمه، ۱۳۴۳ -

تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی / فاطمه جان احمدی؛ نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، مرکز برنامه ریزی و تدوین متون درسی. - قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۶.
۲۸۸ ص. (مجموعه تاریخ: ۲۸)

ISBN: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۵۳۱ - ۱۰۳ - ۰

کتابنامه: ص. [۳۷۱] - ۲۸۸؛ همچنین به صورت زیرنویس

۱. تمدن اسلامی ۲. فرهنگ اسلامی الف. نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، مرکز برنامه ریزی و تدوین متون درسی. ب. عنوان.

۹۰۹/۰۹۷۶۷۱

۴ ف ۲ ج ۲ / ۸۵ / ۳۶ DS



مجموعه تاریخ

۲۸

تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

مؤلف: فاطمه جان احمدی

تدوین: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها

مرکز برنامه ریزی و تدوین متون درسی

ناشر: دفتر نشر معارف

ویراستار: امیرعباس رجبی

بازبینی نهایی: سیدسعید روحانی

شابک: ۰ - ۱۰۳ - ۵۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸

کلیه حقوق محفوظ است

مراکز پخش:

مدیریت پخش نشر معارف: قم، خیابان شهدا، کوچه ۳۲، پلاک ۳، تلفن و نمابر: ۷۷۴۴۶۱۶

فروشگاه شماره ۱: قم، خیابان شهدا، روبه روی دفتر مقام معظم رهبری، تلفن: ۷۷۳۵۴۵۱

فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، چهار راه کالج، پلاک ۷۹۱، تلفن: ۸۸۹۱۱۲۱۲؛ نمابر: ۸۸۸۰۹۳۸۶

پخش پکتا: تهران، خیابان حافظ، نرسیده به چهارراه کالج، نبش کوچه بامشاد، پلاک ۵۲۵؛ تلفن: ۵ - ۸۸۹۴۰۳۰۳

نشانی الکترونیک: info@nashremaaref.ir؛ پایگاه اینترنت: www.nashremaaref.ir

سخن مرکز

استعداد خدادادی، امکانات فراگیر مادی و معنوی ای که از گذشته تاکنون در اختیار ایرانیان بوده است، و نیز تحولات نیم قرن اخیر، به‌ویژه انقلاب شکوهمند ملت مسلمان ایران به رهبری حضرت امام خمینی(قدس سره) و پایمردی آنان در دفاع از سرزمین و هویت اسلامی خویش در مقابل انواع توطئه‌های منطقه‌ای و جهانی، حرکت اصلاح طلبی و مردم‌سالاری، و فزونی مباحث روشنفکری و دانش جدید، نهضت نرم‌افزاری و تولید علم، حکایت از آن دارد که ایرانیان با تکیه بر توانایی خود برآیند تا در عرصه ملی و جهانی به نقش ویژه خود بازگردند. از طرفی دوری از استحاله در فرهنگ‌های دیگر، پرهیز از دلخوش داشتن به گذشته دور یا نزدیک، و خطر تحجر و در حاشیه ماندن، از آسیب‌های جدی پیش روی این جهت‌گیری هویتی - به‌ویژه در نسل جوان و دانشجو - است. از سویی نیز به نظر می‌رسد توجه واقع‌بینانه - نه احساسی و ذهنی - به چهار منبع و آب‌سخور اصلی این هویت (اسلام، ایران، سنت و تجدد) پایه‌های این هویت را به شایستگی استوار می‌سازد.

از آنچه به عنوان اسلام خوانده می‌شود موضوعاتی چون وحدانیت، جامعیت و برابری در قبال قانون، و از آنچه به عنوان ایران خوانده می‌شود فردیت عارفانه و تساهل، و از میراث سنت، موضوع عقلانیت، اعتدال و جوانمردی، و از تحول مهم و کارساز بشری قرون اخیر (تجدد) نیز دو مقوله فردیت مسئول و آزادی معقول، در شکل دادن به هویت یک ایرانی راسخ برای ایفای نقش، کارساز و مؤثر است.

تاریخ چند هزار ساله ایران نشان داده است هرگاه فردیت عارفانه با فردیت مسئول با وحدانیت ماورایی و وحدت اجتماعی - کلمه توحید و توحید کلمه - پیوند خورده و اعتدال و برابری در برابر قانون با آزادی معقول درآمیخته، انسان مخلوق و متواضع نه مدعی ربوبیت یا اعجاز، برخوردار از خودباوری، به میدان آمده است و این همان کلید طلایی ایفای نقش در جهان معاصر با هویت اسلامی - ایرانی است.

در کتاب پیش رو، خانم دکتر فاطمه جان احمدی کوشیده است تا با بازنمایی مؤلفه‌های فرهنگ و تمدن اسلامی، بخش مهمی از هویت امت واحد اسلامی و تاریخ پرفراز و فرود آن را با تأکید بر نقش عنصر ایرانی این هویت و حقیقت به تصویر کشد.

کتاب دارای نه بخش اصلی و مطابق با سرفصل های مصوب درس تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی می باشد. مؤلف در بخش اول به بازنمایی اصطلاحاتی چون تاریخ، تمدن، فرهنگ و تجدد، تفاوتها، شاخصه ها، ارکان و علل و عوامل پایایی یا انحطاط هر یک به طور عام پرداخته است و در بخش دوم تمدن اسلامی، محدوده جغرافیایی و تاریخی، نظریه ها، مبانی، نشانه ها و ارکان، کم و کیف تأثیر فرهنگ و تمدن های پیشین در پیدایی تمدن اسلامی را بررسی کرده است. بخش سوم به نهضت شکوفایی علمی در تمدن اسلامی اختصاص یافته است. بخش چهارم به تاریخچه آموزش در اسلام و دوره های مختلف آن، سیر تحول آموزش و نهادهای آموزشی در تمدن اسلامی پرداخته است و در بخش پنجم به مقوله هنر، منشأ، قلمرو و ویژگی های هنر اسلامی و دوره های تاریخی و تحولات و ابعاد هنر اسلامی می پردازد.

در بخش ششم به ارزیابی تأثیر تمدن اسلامی بر تمدن غرب در حوزه های مختلف علم پرداخته است. بخش هفتم به علل رکود و ضعف تمدن اسلامی، علل و عوامل درونی و بیرونی آن اختصاص یافته است و در بخش هشتم برای برون رفت از وضعیت نه چندان دلخواه جهان اسلام و لزوم شناخت جهان و موقعیت مسلمانان و لزوم نگاه به آینده و ایجاد حرکت و روحیه بیداری، به ظرفیت های موجود در جهان اسلام پرداخته است. موقعیت جغرافیایی کشورهای اسلامی، مرزهای فرهنگی مسلمانان، منابع زیرزمینی، نیروهای انسانی و سرمایه های معنوی جهان اسلام، بخشی از موضوعات این بخش است، و بخش نهم به منزله هشدار و پیش گیری از آسیب های احتمالی، به وضعیت معنوی دنیای مدرن، مشکلات و انحطاط دامن گیر آن پرداخته است.

گروه تاریخ و تمدن اسلامی مرکز برنامه ریزی و تدوین متون درسی از تلاش عالمانه، مخلصانه و دلسوزانه خانم جان احمدی که به حق زحمت طاقت فرسایی را متحمل شدند تا این متن آماده شود قدردانی کرده، آرزومند توفیقات روزافزون ایشان است و امیدوار است از نظرات و پیشنهادهای صاحب نظران، اساتید و دانشجویان گرامی در برطرف کردن کاستی های احتمالی کتاب بهره مند گردد.

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها

مرکز برنامه ریزی و تدوین متون درسی

گروه تاریخ و تمدن اسلامی

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه
بخش اول: کلیات	
۱۹ - ۵۰	
۱۹	مقدمه
۱۹	کلیات و تعریف مفاهیم
۱۹	۱. تاریخ
۱۹	معنای لغوی تاریخ
۲۰	معنای اصطلاحی تاریخ
۲۱	سودمندی تاریخ
۲۴	۲. تمدن
۲۴	تعریف واژگانی تمدن
۲۴	معنای اصطلاحی تمدن
۲۵	شکل گیری تمدن
۲۷	اشکال تمدنی
۲۸	ارکان تمدن
۲۹	شاخصه های عمومی تمدن
۳۰	عوامل مؤثر در پیشرفت یا انحطاط تمدن ها
۳۰	الف) عوامل پیشرفت تمدن ها
۳۲	ب) عوامل انحطاط تمدن ها

۳۵	۳. فرهنگ
۳۵	تعریف لغوی فرهنگ
۳۵	معنای اصطلاحی فرهنگ
۳۷	چگونگی شکل گیری فرهنگ
۳۸	ویژگی ها و شاخصه های فرهنگ
۳۹	فرهنگ پذیری
۴۱	عناصر موجد فرهنگ و عوامل پایایی آن
۴۲	تفاوت و تشابه فرهنگ و تمدن
۴۵	۴. تجدد
۴۵	معنای واژگانی تجدد
۴۵	معنای اصطلاحی تجدد
۴۶	۵. سنت و مدرنیته
۴۹	خودآزمایی
۴۹	فعالیت دانشجویی

بخش دوم: تمدن اسلامی

۹۰ - ۵۱

۵۱	مقدمه
۵۱	تعریف تمدن اسلامی
۵۳	محدوده جغرافیایی تمدن اسلامی
۵۴	محدوده تاریخی تمدن اسلامی
۵۴	نظریه های رایج در شکل گیری تمدن اسلامی
۵۸	مبانی شناخت تمدن اسلامی
۶۲	ارکان و شاخصه های تمدن اسلامی
۷۲	۱. تمدن ایرانی
۷۶	برای مطالعه بیشتر
۷۹	۲. تمدن یونانی
۸۱	۳. تمدن مصری
۸۳	۴. تمدن سریانی
۸۴	۵. تمدن هندی

۸۸	۶. تمدن یمنی
۸۹	خودآزمایی
۹۰	فعالیت دانشجویی

بخش سوم: نهضت علمی در تمدن اسلامی

۹۱ - ۱۲۴

۹۱	مقدمه
۹۲	جایگاه علم و علم آموزی در اسلام
۹۴	حرکت علمی مسلمانان در قرون نخستین اسلامی
۹۶	نهضت ترجمه در عصر خلافت عباسیان
۱۱۰	معرفی ادوار نهضت ترجمه و ویژگی آنها
۱۱۳	دلایل توجه مسلمانان به ترجمه آثار تمدن های مختلف
۱۱۳	۱. عوامل درونی
۱۱۵	۲. عوامل بیرونی
۱۱۶	پیامدهای نهضت ترجمه
۱۲۳	خودآزمایی
۱۲۳	فعالیت دانشجویی

بخش چهارم: نهادهای آموزشی در تمدن اسلامی

۱۲۵ - ۱۷۶

۱۲۵	مقدمه
۱۲۵	تاریخچه آموزش در اسلام تا آغاز عصر عباسیان
۱۲۵	۱. عصر نبوت (از ابتدا تا سال ۱۱ هجری)
۱۲۸	۲. عصر خلفای راشدین (۱۱ - ۴۱ هجری)
۱۳۱	۳. عصر امویان (۴۱ - ۱۳۲ هجری)
۱۳۳	سیر تحول آموزش در عصر عباسیان
۱۳۹	نهادهای آموزشی در جهان اسلام
۱۳۹	۱. مسجد
۱۴۱	نمونه های مساجد آموزشی
۱۴۴	۲. زاویه
۱۴۴	۳. مکتب و کُتاب

۱۴۵	۴. مدارس
۱۴۷	مدارس بزرگ جهان اسلام
۱۴۷	یک. مدارس بغداد
۱۴۹	دو. مدارس ایران
۱۵۱	سه. مدارس مصر
۱۵۳	چهار. مدارس شام
۱۵۴	پنج. مدارس مغرب
۱۵۵	شش. مدارس اندلس
۱۵۵	۵. جامعه
۱۵۶	۵ - ۱. جامع قیروان
۱۵۶	۵ - ۲. جامع زیتونه
۱۵۷	۵ - ۳. جامع قرطبه
۱۵۷	۵ - ۴. جامع قرویین فاس
۱۵۸	۵ - ۵. جامع الأزهر
۱۶۰	۶. رباط
۱۶۰	۷. خانه دانشمندان
۱۶۱	۸. کتابفروشی
۱۶۲	۹. بیمارستان های آموزشی
۱۶۳	۹ - ۱. بیمارستان مقتدری
۱۶۳	۹ - ۲. بیمارستان عضدی
۱۶۴	۹ - ۳. بیمارستان منصوری قاهره
۱۶۵	ساختار و شیوه های آموزش در دانشگاه های اسلامی
۱۶۵	۱. استاد و شیوه آموزشی
۱۶۷	۲. معید
۱۶۸	۳. دانشجو
۱۷۰	دوره آموزشی و شرایط آن
۱۷۱	اخلاق دانشجویی
۱۷۳	۴. آداب و رسوم دانشگاهی
۱۷۳	۵. لباس دانشگاهیان

۱۷۵	۶. ایام تعطیل دانشگاه
۱۷۵	خودآزمایی
۱۷۶	فعالیت دانشجویی

بخش پنجم: هنر در تمدن اسلامی

۱۷۷ - ۲۰۸

۱۷۷	مقدمه
۱۷۷	تعریف هنر
۱۷۸	منشأ هنر
۱۷۸	هنر اسلامی
۱۸۰	قلمرو هنر اسلامی
۱۸۱	اسلام و هنر
۱۸۴	نظر اسلام درباره هنر
۱۸۷	ویژگی های هنر اسلامی
۱۸۸	هنر اسلامی از آغاز تا فروپاشی عباسیان
۱۸۸	۱. هنر اسلامی از آغاز تا عصر امویان
۱۸۹	۲. هنر اسلامی در عصر خلفای اموی
۱۹۵	۳. هنر اسلامی در عصر عباسیان
۱۹۷	یک. عوامل رشد و اعتلای هنر اسلامی
۱۹۷	دو. هنرهای تزئینی
۱۹۹	سه. معماری
۲۰۰	۴. هنر اسلامی در عهد امویان اندلس
۲۰۱	یک. هنرهای تزئینی
۲۰۲	دو. معماری
۲۰۳	۵. هنر اسلامی در عهد فاطمیان
۲۰۴	یک. هنرهای تزئینی
۲۰۵	دو. معماری
۲۰۷	خودآزمایی
۲۰۸	فعالیت دانشجویی

بخش ششم: تأثیر تمدن اسلامی بر تمدن غرب

۲۰۹ - ۲۳۲

۲۰۹	مقدمه
۲۰۹	چگونگی نفوذ و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی در اروپا
۲۱۱	۱. مصر اسلامی
۲۱۲	۲. اندلس
۲۱۳	۳. سیسیل (صقلیه)
۲۱۵	۴. جنگ های صلیبی و گسترش فرهنگ اسلامی
۲۱۶	انتقال علوم و فنون اسلامی به اروپا
۲۱۶	۱. فلسفه
۲۱۷	۲. ریاضیات
۲۲۰	۳. نجوم
۲۲۱	۴. شیمی
۲۲۳	۵. پزشکی
۲۲۶	۶. داروسازی و گیاه پزشکی
۲۲۷	۷. هنر
۲۲۹	ورود واژه های اسلامی به زبان های غربی
۲۳۲	خودآزمایی
۲۳۲	فعالیت دانشجویی

بخش هفتم: ضعف و انحطاط تمدن اسلامی

۲۳۳ - ۲۵۰

۲۳۳	عصر رکود و ایستایی تمدن اسلامی
۲۳۴	۱. عوامل درونی
۲۳۴	یک. ضعف خلافت اسلامی
۲۳۶	دو. خودکامگی و استبداد
۲۳۶	سه. اشرافی گری و فساد درباریان
۲۳۷	چهار. انحطاط اخلاقی حکومت اسلامی
۲۳۹	پنج. جنگ های داخلی
۲۳۹	شش. تجزیه امپراتوری اسلامی

۲۴۰	هفت. آشفتگی جهان اسلام
۲۴۱	نتایج عوامل درونی
۲۴۲	۲. عوامل بیرونی
۲۴۲	تهاجم دشمنان خارجی
۲۴۲	یک. رومیان
۲۴۳	دو. صلیبیان
۲۴۳	علل بروز جنگ های صلیبی
۲۴۳	۱. انگیزه دینی و مذهبی
۲۴۴	۲. اوضاع آشفته اروپا و مغرب زمین
۲۴۴	۳. تحریک عواطف مسیحیان با دعاوی کذب
۲۴۵	۴. دلایل اقتصادی
۲۴۵	۵. هرج و مرج داخلی جهان اسلام
۲۴۵	نتایج نامطلوب جنگ های صلیبی
۲۴۷	سه. مغولان
۲۴۸	نتایج حمله مغول
۲۵۰	خودآزمایی
۲۵۰	فعالیت دانشجویی

بخش هشتم: ظرفیت های موجود در جهان اسلام

۲۶۰ - ۲۵۱

۲۵۱	مقدمه
۲۵۱	موقعیت جغرافیایی کشورهای اسلامی
۲۵۲	۱. کشورهای اسلامی منطقه خاورمیانه
۲۵۳	۲. کشورهای اسلامی خارج از منطقه خاورمیانه
۲۵۳	مرزهای فرهنگی کشورهای اسلامی
۲۵۵	منابع زیرزمینی و نیروی انسانی کشورهای اسلامی
۲۵۶	شکل گیری اوپک
۲۵۸	سرمایه فرهنگی و معنوی جهان اسلام
۲۵۹	خودآزمایی
۲۶۰	فعالیت دانشجویی

بخش نهم: انحطاط معنوی دنیای مدرن

۲۶۱ - ۲۷۰

۲۶۱	مقدمه
۲۶۱	فرهنگ و تمدن غربی و نشانه های انحطاط
۲۶۶	علل بحران فرهنگی و معنوی تمدن غرب
۲۷۰	خودآزمایی

کتابنامه

۲۷۱ - ۲۸۸

۲۷۱	۱. کتب
۲۹۲	۲. مقالات
۲۹۳	۳. لاتین

مقدمه

حمد و سپاس بی غایت و شکر و ثنای بی نهایت خدایی را سزااست که حتی ازلی و قیوم لایزلی است. وجودی که حیات هر موجود در گرو رشحه ای از رشحات بی کران وجود اوست. آن که بقای ابدی و حیات سرمدی است و هیچ گرد فنایی بر دامن پر نعمت و رحمتش ننشیند، زیرا «کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام».

صلوات و صلوات پی در پی نثار رسولش محمد مصطفی (صلی الله علیه وآله)، ریحان باغ بلاغ، آخرین انبیا، خلوت نشین کعبه درگاه اله، محرم اسرار کبریا، مبشر اتقیا و کسی که شأن بی بدیلش «لولاک»، جایگاه رفیعش ایوان افلاک، صفت قرب و معراجش «سبحان الذی أسرى» است.

درود و هزاران سپاس بی شمار بر ساحت پر نعمت اهل بیت عصمت (علیهم السلام) شاهکاران خلقت و دستگیران از پای افتادگان و شفیع محشر. آنان که بشر گم کرده راه در دشت عفن جاه و مقام، بی دامن توسلشان راه به جایی نخواهد برد.

باری، نیاز روزافزون پژوهندگان و میراث بران تمدن اسلامی به فهم موضوعات تاریخی مرتبط با حوزه تاریخ تمدن و نیز تقاضای مرکز برنامه ریزی و تدوین متون درسی از این حقیر، نگارنده را بر آن داشت تا با ارائه یافته های تاریخی به خوانندگان و انتقال بخشی از میراث گذشتگان به ایشان، در این مهم به انجام وظیفه پردازد. زیرا خطیرترین مسئولیت ما حفظ تاریخ گرانبهای فرهنگ و تمدنی است که میراث ارجمند و ارزشمندش از آن ملتی است که رسول اعظم (صلی الله علیه وآله) از توانایی آنها در اکتساب علم در ثریا خبر داد.

بیان و ترسیم شگفتی های تمدن اسلامی در پنج تا شش قرن، برای دو واحد درسی ما را از پردازش کامل رویدادها و حاشیه پردازی باز داشته است و تنها تصویر بخش تاریخ پر فراز و فرود فرهنگ و تمدنی است که یکسر در حکومت نوپای پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) در مدینه النبوی دارد و یکسر در سرزمین های فتح شده ای که گستردگی ارضی آنها از دروازه های سند آغاز تا دشت های وسیع جنوب اروپا کشیده می شد. پایداری اسلام در این عرصه وسیع قرن ها به طول انجامید. این تداوم بی وقفه موجب شد تا جلوه ای پر معنا از مضامین اسلامی توأم با روح وحدت گرایی برخوردار از نگرش توحیدی جان گیرد و امت واحدی در این کلان سرزمین به وجود

آید. این امت واحد با برخورداری از آموزه های غنی قرآنی و تمسک به سیره نبی مکرم رسول الله (صلی الله علیه وآله) و سلوک اولیاء الله به عنوان مهم ترین زیرساخت های فرهنگی، ارکان تمدنی را در انداخت که با بدیل های متقدمش متفاوت و از معاصران و متأخرانش متمایز بود. کتاب پیش رو تلاشی است برای بازنمود مؤلفه های فرهنگ و تمدن اسلامی که با داستان پر توان مسلمانان جان گرفت و با تدبیر متفکران مسلمان بالنده شد و در سایه سار وفاق اسلامی گسترش یافت. بنیان غنی تمدن اسلامی که مؤلفه های آن (اخلاق، علم، سیاست، قوانین و...) بر مدار دین اسلام و آموزه های قرآنی و توجه به حیات نبوی و اهل بیت او بود به سرعت این تمدن را بر فراز سکوی مجد و عظمتی نشانده که همه تمدن های بعدش ریزه خوار خوان گسترده آن بودند. به دیگر سخن دستاوردهای بی بدیل این تمدن که در طی قرن های متمادی افتخاراتی را برای ملل مظلوم به ارمغان آورده بود به سرعت به سرزمین های غیر مسلمان راه یافت و دستمایه ای شد برای خیزش فکری و جهش علمی مردمان آن سامان. روح مسالمت آمیز اسلامی با تکیه بر شعار برادری و مساوات قلوب رهیده مردمان خسته از ظلم را گرد خویش فراهم آورد و مهر پایان به تمدن های فرسوده ای زد که جز پاره ای آداب و مناسک، ابنیه و معماری از آنها چیزی بر جای نمانده بود.

بدین ترتیب تمدن اسلامی پدیده ای خارق العاده و شگفتی برانگیز شد؛ تمدنی ایدئولوژیک با مجموعه ای از ساخته ها و اندوخته های معنوی و مادی، آداب و رسوم مشخص، سنن و معارف و علوم و فنون معین و مشترک که در همه وسعت ارضی تمدن اسلامی یکسان می نمود. اگر مقرر باشد نموداری از فرایند شکل گیری تا اضمحلال این تمدن ارائه شود و اساس زمانی این کتاب بر آن مدار استوار گردد، نقطه آغازین آن به مدینه منوره (سال ۱ - ۱۱ ق) باز می گردد و سپس عصر فتوحات (سال ۱۱ - ۱۳۲ ق) را در بر گرفته و ادوار میانی آن به دوره اموی (سال ۴۱ - ۱۳۲ ق) و ابتدای عصر عباسیان (سال ۱۳۲ - ۱۴۸ ق) کشیده می شود. اوج این تمدن در فرصت زمانی مورد نظر به دوره دوم عباسی (سال ۱۴۸ - ۲۱۸ ق) می رسد و انحطاط تدریجی آن از این عصر آغاز و به سال ۶۵۶ ق (سال حمله ویرانگر مغولان و اضمحلال وحدت سیاسی جهان اسلام) ختم می گردد. هرچند با رشد استقلال نسبی سرزمین های تحت سلطه حکومت اسلامی به ویژه در مغرب زمین و بعدها مشرق اسلامی تمدن های منطقه ای و محلی شکل خود

بخش اول

کلیات

مقدمه

حوزه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی همچون سایر رشته های علوم انسانی دارای مفاهیم و واژگان فنی مربوط به خود است. نزدیکی معانی و گاه تطابق آنها با یکدیگر موجب می شود توضیح واژگانی و اصطلاحی مفاهیم و تعاریف آن ضرورت بیشتری یابد. چنانچه مفاهیم و تعاریف تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی از صراحت و دقت کافی برخوردار نباشد، پژوهشگران براساس برداشت شخصی و یا کلی خود عمل خواهند کرد و این مشکل، روند تحقیق را مختل خواهد نمود. بنابراین در آغاز ورود به بحث اصلی، کلمات کلیدی مورد نیاز را به لحاظ واژگانی و اصطلاحی مورد بررسی قرار خواهیم داد.

کلیات و تعریف مفاهیم

۱. تاریخ

معنای لغوی تاریخ

با رشد و توسعه روزافزون فعالیت های فکری و سیاسی در دولت شهرهای قرون ششم و پنجم پیش از میلاد، واژه «ایستوریا»^۱ به معنای «جستجوی هر آنچه دانستنش ارزش داشته باشد»، جایگاه ویژه ای یافت. به تدریج کلمه «History» به معنای تاریخ از این واژه برگرفته شد و به عنوان واژه ای علمی شأن خود را بازیافت. با گسترش سایر علوم از قرن نوزدهم میلادی به بعد، علم تاریخ نیز مفهومی فراتر از معانی پیشین یافت.

بدین بیان، واژه تاریخ به طور عام دارای معانی چون: عهد، حساب، وقت و آگاهی دادن از آن، شناساندن وقت^۲ و یا ذکر و بیان غایت امری در گذشته و حال،^۳ علم به حوادث گذشته، سیر زمان

۱ . Istoría.

۲ . سخاوی، الاعلان بالتوبیخ لمن ذم التاريخ، ص ۱۴

۳ . همان، ص ۱۶؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۶۰.

و حوادث، تقویم، نگارش حوادث بر حسب زمان و نیز مطالعه برهه ای از زمان شد.^۱

معانی ساده تاریخ چون روز و ماه و سال رفته رفته به متداول ترین اشکال توصیفی چون رویدادها و وقایع نزدیک شد و کلماتی چون روزشمار، دوران و حتی معنای تحت اللفظی ماه قمری همان معنای تاریخ را یافت.

در زبان عربی نیز گاه تاریخ معادل کلمه «خبر» است و عمدتاً به تاریخی اطلاق می شود که متضمن قصه و حکایت بوده و مرزبندی زمانی در آن لحاظ نشده است.^۲ معنای دیگر اخبار در عربی رویدادهای برجسته است که این معنا به «History» در زبان یونانی بسیار نزدیک است.^۳ شایان توجه است، پاره ای از محققان با عربی ندانستن واژه تاریخ، بر قدمت واژگانی آن تأکید دارند و آن را فارسی^۴ و یا برگرفته از اهل کتاب^۵ می دانند.^۶ آنان در تأیید ادعای خود، لفظ سامی آن «وَرُخ»^۷ و یا معادل عبری آن «یَرُح» به معنای ماه قمری و یا «ریح» به معنای کره ماه را مثال می آورند.^۸

معنای اصطلاحی تاریخ

تاریخ در اصطلاح به معنای آشکار کردن احوال انبیا، امامان، فرمانروایان، وزرا و خلفا و حوادث بزرگ مانند جنگ ها و فتوحات بر حسب زمان است.^۹ برخی محققان نیز تعریف اصطلاحی تاریخ را در دو حوزه «علم حوادث گذشته بشری» و «علم قوانین این حوادث» خلاصه کرده اند.^{۱۰} پاره

- ۱ . برای آگاهی بیشتر بنگرید به: صادق سجادی و هادی عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۱۱ - ۸ .
- ۲ . صادق آیینهوند، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۱۶ .
- ۳ . کلمه تاریخ در زبان فرانسوی «Histore»، در زبان انگلیسی «History»، به زبان آلمانی «Geschte» و به زبان ایتالیایی «Storia» است. این واژگان با معادل کلمه فارسی تاریخ به معنای «علم به حوادث گذشته» تطابق دارد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: صادق آیینهوند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۳۶ .
- ۴ . برخی از زبان‌شناسان، تاریخ را معادل واژه ترکیبی «ماه روز» فارسی دانسته اند. بنگرید به: محی الدین الکافیجی، المختصر فی علم التاریخ، تحقیق محمد کمال الدین عزالدین، ص ۶۳ - ۵۲ .
- ۵ . اهل کتاب به پیروان ادیان آسمانی چون صابئین، مسیحیان، یهودیان و زرتشتیان اطلاق می شود.
- ۶ . صادق آیینهوند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۵۳ .
- ۷ . فرانتس روزنتال، تاریخ تاریخ نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، ص ۲۳ و ۲۴ .
- ۸ . محی الدین الکافیجی، المختصر فی علم التاریخ، تحقیق محمد کمال الدین عزالدین، ص ۶۳ - ۵۲ .
- ۹ . سخاوی، الاعلان بالتوبیخ لمن ذم التاریخ، ص ۱۷ .
- ۱۰ . صادق آیینهوند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۵۷ .

ای از صاحب نظران نیز تاریخ را بازتاب درگیری ها، تضادها و مبارزات جوامع مختلف بشری با یکدیگر می دانند و گاه در تعریفی کلی تر، تاریخ را بسان نواری دانسته اند که همه درگیری ها، صلح ها، حوادث و دیگر مسائل جوامع روی آن ضبط شده است.^۱

ابن خلدون، متفکر بزرگ اسلامی در تعریف اصطلاحی تاریخ می نویسد:

تاریخ، اندیشه و تحقیق در باره رخدادها و مبادی آنها و کندوکاوی دقیق برای یافتن علت آنهاست. تاریخ علمی است در باره چگونگی وقایع، موجبات و علل واقعی آنها. به همین دلیل تاریخ از حکمت سرچشمه می گیرد و سزاوار است تا از دانش های آن محسوب شود.^۲

وی در ادامه می افزاید:

باید دانست که حقیقت تاریخ خبردادن از اجتماع انسانی، یعنی اجتماع جهان و کیفیاتی است که بر طبیعت این اجتماع عارض است؛ چون توحش، هم زیستی، عصبیت ها و انواع جهانگشایی های بشر و چیرگی گروهی بر گروه دیگر و آنچه از این اجتماع ایجاد می شود.^۳

امام خمینی (قدس سره) نیز در تعریف تاریخ آورده است:

بدان که بسیاری از علوم است که بر تقدیری، داخل یکی از اقسام ثلاثه است که رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) ذکر فرمودند؛ ... مثل علم تاریخ و امثال آن، در صورتی که با نظر عبرت به آنها مراجعه کنیم، پس آنها داخل شوند در «آیه محکمه» که به واسطه آنها علم به الله یا علم به معاد حاصل یا تقویت شود.^۴

بنابراین تاریخ تمدن اسلامی یعنی بررسی سیر تحول تمدن اسلامی در واحد زمان که شامل همه حوادث و وقایعی می شود که به تدریج تمدن اسلامی را به وجود آورده اند.

سودمندی تاریخ

این پرسش اساسی که «مطالعه تاریخ چه فایده ای دارد؟»، همواره ذهن بسیاری از خوانندگان

۲ . یعقوب جعفری، بینش تاریخی قرآن، ص ۱۰.

۳ . ابن خلدون، مقدمه، ص ۴.

۴ . همان، ص ۳۵.

۴ . سید روح الله موسوی خمینی (امام)، چهل حدیث، ص ۳۹۶.

تاریخ را به خود مشغول داشته است.^۱ بی گمان دانستن فایده های مطالعه تاریخ افزون بر درک درست وقایع و رخداد‌های آن، به کاربردی کردن علم تاریخ نیز می انجامد و حوادث خشک و بی روح آن را به موضوعی عبرت آموز و پرتجربه مبدل می سازد. تجربیاتی که فراروی آدمی قرار گرفته، ضمن دادن هویت به گذشته فرد و اجتماع، چون چراغی فروزان حیات آینده را از انوار تابانش روشن می کند. خوانندگان تاریخ نیک می دانند که تجربه اسلاف به آسانی به دست نمی آید؛ چنان که سعدی فرمود: «کز بسی خلق است دنیا یادگار.» مطالعه تاریخ تمدن و فراگیری صعوبت های گذشتگان و یادگیری راهکارهای عملی توفیقات و یا علل انحطاطشان، همه اهدافی است که اهل تاریخ آن را می کاوند تا امروز خود را ساخته، برای فردایی بهتر برنامه ریزی نمایند. در سایه سار این تفکر هرگز از ناخوشنودی بسیار ناامید نشده و خوشحالی فراوان نیز آنان را از یاد خدا و هدف خلقت غافل نمی کند.

بنابراین مهم ترین سودمندی تاریخ محض و یا حتی تاریخ تمدن، عبرت آموزی، تأمل در احوال گذشتگان، آشنایی با عقاید و ادیان پیشینیان و همچنین شناخت دردها، آمال و تجارب آنهاست. امام علی (علیه السلام) در تأیید همین مطلب می فرماید:

حقی را که گذشته است، تصدیق کن؛ از گذشته دنیا برای آینده پند و عبرت گیر. به درستی که بعضی از آنها مانند بعضی دیگر است و آخرش به اولش پیوسته و همه نابودشونده و از دست رونده است.^۲

با این دیدگاه، به رغم فنای همه چیز در دنیای مادی به جز ذات خداوند، از همه آثار فانی می توان عبرتی به بلندای تاریخ گرفت.

در سودمندی تاریخ، مورخ نکته سنج مصری می گوید:

تاریخ اگر جز تذکار همین نکته که «دنیا بقایی ندارد و در آن هیچ چیز چنان که هست نمی ماند»، فایده دیگری نداشت، همین فایده برای آن بسنده بود.^۳

گوته نیز بر سودمندی تاریخ صحنه می نهد: «اگر تاریخ مورد حاجت هست، برای کمک به

۱ . بنگرید به: عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو، ص ۱۲ و ۱۳.

۲ . نهج البلاغه، نامه ۳۱.

۳ . به نقل از عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو، ص ۱۱.

زندگی و عمل است، نه برای آنکه انسان را از زندگی و عمل بازدارد.» فردریش ویلهلم نیچه نیز در سودمندی و ناسودمندی تاریخ می نویسد:

نشاط، وجدان آسوده، اقدام بی دغدغه خاطر و ایمان به آینده، همه اینها - چه در مورد فرد و چه در مورد ملت - بستگی به آن دارد که خط ممیزه ای بین آنچه آشکار و پدیدار است، با آنچه تیره و نادیدنی است، وجود داشته باشد؛ وابسته به آن است که شخص بتواند به هنگام فراموش کند و به هنگام به یاد بیاورد و با احساس قوی غریزی وقتی ضرورت تجربه تاریخی یا غیرتاریخی وجود دارد، مشاهده کند.^۱

همو می افزاید:

تاریخ بیش از همه به انسانِ فعال و قوی متعلق است؛ به آنکه درگیر نبردی عظیم است و به اسوه ها، آموزگاران و تشفی بخشان نیاز دارد.^۲

سرانجام اینک:

هر فرد و هر ملتی طبق اهداف خویش و توانایی ها و نیازهای خود محتاج معرفت خاصی از گذشته است؛ گاهی به عنوان تاریخ عظمت، گاهی به عنوان یادوارگی و گاهی به عنوان تاریخ انتقادی. ...

آن هدف عبارت از رابطه طبیعی یک عصر، یک فرهنگ و یک ملت با تاریخ است و سبب پیدایش این عطش شدید و تعدیل شده، بر حسب درجه، نیازی است که نیروی باطنی خلاقیت بر آن احاطه دارد؛ یعنی آن معرفت از گذشته در تمام ایام فقط در خدمت آینده و حال مورد نیاز است، نه برای تضعیف حال و نه برای از بنیان برافکندن آینده ای که سرشار از حیات است.^۳

بنابراین مطالعه تاریخ به ویژه تاریخ تمدن اسلامی که بخش های گمشده هویت مسلمانان را در خود دارد، بسیار سودمند است. درک چیستی و چگونگی تاریخ تمدن اسلامی و فهم رموز

۱ . فردریش ویلهلم نیچه، سودمندی و ناسودمندی تاریخ، ترجمه عباس کاشف و ابوتراب سهراب، ص ۱۸ و ۱۹.

۲ . همان، ص ۲۶.

۳ . همان، ص ۴۲.

اعتلای آن بی مطالعه تاریخ تمدن اسلامی ممکن نیست؛ زیرا این تاریخ سرشار از اندرز و تجربیات ارزنده و عبرت‌های ستودنی است که می‌تواند فراروی مسلمانان قرار گرفته، هویت تاریخی و فراموش شده جوامع اسلامی را بازسازی نماید.

۲. تمدن

تعریف واژگانی تمدن

واژه «تمدن» معانی مختلفی را در بر می‌گیرد، اما اصلی‌ترین معنایی که محققان بر آن اتفاق نظر دارند، شهرنشین شدن و اقامت در شهر است. بر همین پایه، این کلمه معادل واژه «شهر آیینی»^۱ و به معنای «حسن معاشرت» است.^۲ این واژه از کلمه لاتین «Civilis» که برگرفته از «Civis» یا «Civitais» یعنی شامند می‌باشد،^۳ مشتق شده است. بنابراین در فرهنگ‌های لغت، زندگی «متمدن»^۴ در برابر زندگی بربرهای وحشی که فاقد زندگی شهرنشینی اند، به کار برده می‌شود.

کلمه تمدن در عربی معادل واژه «الحضارة» به معنای اقامت در شهر است^۵ و از ریشه حَضَرَ به معنای شهر، قریه و روستاست و در مقابل بدویت و بادیه‌نشینی قرار دارد.^۶ بدین معنا، تمدن مرحله‌ای از تکامل فکری، علمی، هنری، ادبی و اجتماعی جامعه خواهد بود. از دیگر معانی تمدن نزد ادیبان و فرهنگ‌نامه‌نویسان، تربیت و ادب است. از این رو تمدن داشتن، دارای تربیت اجتماعی بودن و یا شهرنشین شدن و به مرحله عالی تربیت اجتماعی رسیدن را قرین هم گرفته، آنها را نقطه مقابل بربریت می‌دانند.^۷

معنای اصطلاحی تمدن

معنای اصطلاحی تمدن نیز متعدد است. برخی آن را اجتماع انسان و تعاون و مشارکت آنها

1 . Civilization.

2 . Civility.

۳ . واژه لاتین Civitais ، Civis و Civilis معادل معنای سیاسی Urban و Political است که یک دولت سازمان یافته را در برابر جامعه قبیله‌ای قرار می‌دهد. (داریوش آشوری، تعریف مفهوم فرهنگ، ص ۳۶).

4 . Civilized.

۵ . ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۱۰۳.

۶ . احمد امین، فجر الاسلام، ص ۱۱.

۷ . بطرس البساطانی، دائرة المعارف (قاموس عام لكل فن و مطلب)، ج ۶، ص ۲۱۳.